

Äidin nimityksiä viron murteissa

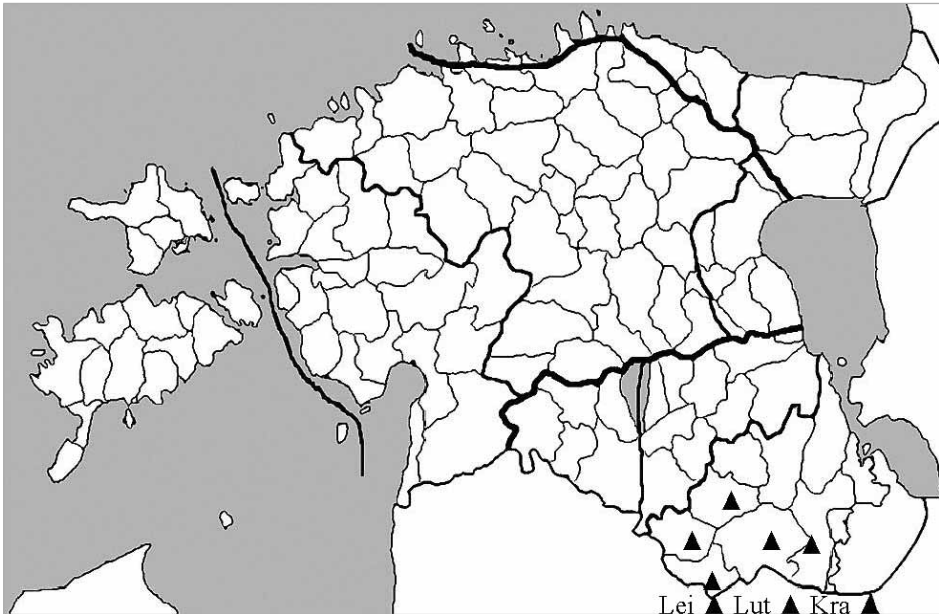
Viron kielessä on tunnetusti säilynyt ikivanha suomalais-ugrilainen *emä*-sana, joka merkitsee äitiä virolaisessa kansanrunoudessa, laajasti viron murteissa sekä nykyisessä kirjakielessä muodossa *ema*. Tämän sanan ohella esiintyy kuitenkin monta muuta nimitystä, joista Andrus Saareste on kirjoittanut lyhyen katsauksen jo 1920-luvulla (Saareste 1924, 120–123). Saareste esittää viron murteista yhdeksän äidin nimitysten ryhmää. Hän toteaa, että paitsi *emä* ~ *ema* virossa esiintyvät myös *eit*-, *emm*-, *nänn*- ja *enn*-sanueet sekä uudempana tyyppinä *memm*, *mamma* ja *nann*. Nämä viimeiset kolme ovat hänen mukaansa varsin myöhäisiä lainoja germaanisista kielistä, ja ne ovat tulleet käyttöön affektiivisista syistä. Kun Saareste tarkasteli viron murteiden ’äitiä’ merkitseviä sanoja, ei vielä ollut kerätty viron murteiden laajoja sanakokoelmia. Nykyisten tietojen perusteella on mahdollista täydentää aikaisempia esityksiä erityisesti *äiti*- ja *nänn*-sanueiden osalta, mihin tämä artikkeli tähtääkin.

Itämerensuomalaisten kielten *äiti*-nimityksiä käsittelee hiljattain ilmestynyt itämerensuomalaisen kielikartaston 2. osa (ALFE 2, 227–231, kartan ja kommentaarin laatinut Seppo Suhonen). Siinä on esitetty *äiti*-sanon vastineeksi koko viron kielialueella *emä* (kartta145.1; kartta ei sisällä tietoja eteläviron kielisaarekkeista). Tämän lisäksi mainitaan ainoastaan Luoteis-Viron Ristin pitäjistä sekä Muhun saarelta tavattuja erilaisia *nanna*-sanaryhmään kuuluvia muotoja, joista s. 230 kommentteissa on mainittu tarkemmin Muhun *nänn* ja Ristin *nann*. Kartaston *äiti*-sanueen levikkiä kuvaavassa kartassa ei esitetä lainkaan merkintöjä Virosta (ALFE 2, 145.2); kommentteissa s. 230 kuitenkin todetaan, että viron sanalla *eit* ’vanha nainen’ voi paikoin (pohjoisviron murteissa) olla merkitys ’äiti’ ja että tämä on samaa germaanista alkuperää kuin suomen *äiti*. *Eit* on mainittu suomen *äiti*-sanon ainoana virolaisena vastineena myös suomen kielten etymologisissa sanakirjoissa (ks. SSA 3, 495; Häkkinen 2004, 1544–1545). Tallinnan Viron kielen instituutin murrearkiston aineistoista ja muista Viron murreläheteistä kuitenkin ilmenee, että suomen *äiti*-sanalle on useita, varsin tarkkojakin vastineita Suomenlahden eteläpuolelta eteläviron kielisaarekkeille asti, ja *nanna*-sanaakin on vastaamassa useita virolaisia muresanoja. Seuraavassa esittelen ensiksi virolaisia *äiti*-sanaryhmän esiintymiä.

äidi, ääde, aadõ, eit jms. viron murteissa

Suomalaista *äiti*-sanaa yllättävän täsmällisesti muistuttavia sanoja löytyy etelä-viron eteläisestä periferiasta. Viron kielen instituutin murreosanakoelmissa on merkintöjä sanasta *äidi* 'äiti' Võrumaalta Harglan ja Karulan pitäjistä (tässä *äidi*-sanassa ja seuraavissa esimerkkisanoissa *d* tarkoittaa yksittäis-*t*:tä virolaisen ortografian mukaan; sana esiintyy toisessa eli pitkässä kestoasteessa, ei siis ylipitkänä). Myös sanan merkityksen selityksiä on tallennettu esimerkiksi arkaaisesta etelävirolaisesta kieliasustaan tunnetusta Harglan Mönistesta: *äidi ol' l' uma imä, ma ezi kutsi ka umma immä äidi* 'äidi oli oma äiti, minä itsekin kutsuin äitiäni *äidi*:ksi'. Karulasta tallennetun selityksen mukaan *äidi* voi olla sekä äiti että isoäiti, jälkimmäistä ilmaisee tosin täsmällisemmin *vana äidi*. Kielenopas korostaa: *ma ütli kah imäle äidi* 'minä sanoin myös äidilleni *äidi*'.

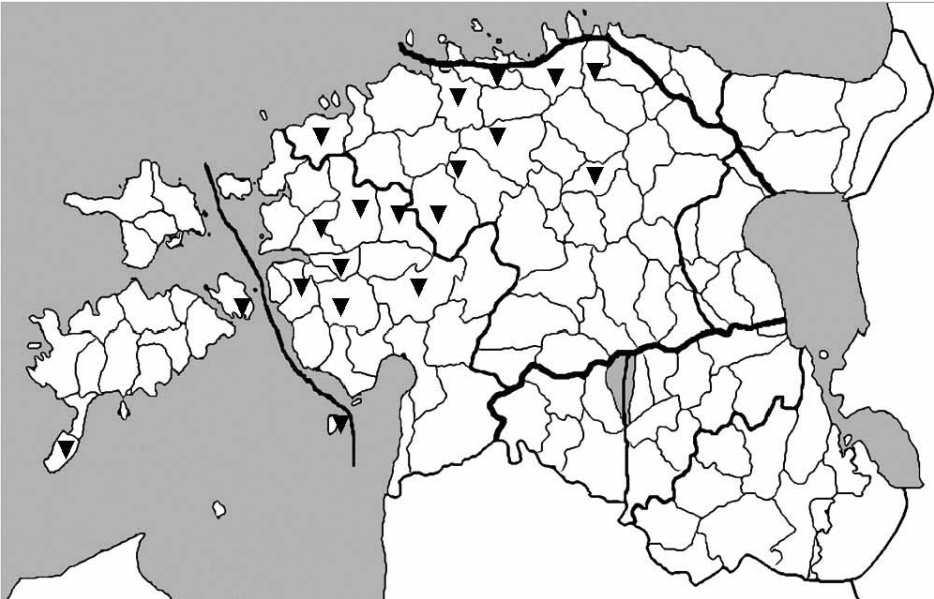
Karulan ja Harglan lisäksi *ä(i)*-alkuinen *äiti*-sana esiintyy laajemmin Võrumaan eteläosan pitäjänmurteissa ja kaikissa kolmessa eteläviron kielisaarekkeessa, ks. kartta 1. Vastaavat sanat ovat enimmäkseen *e*-loppuisia, kuten on tyypillistä joissakin suomen murteissakin (ks. ALFE 2, kartta 145.2). Laajin levikki etelävirossa on muodolla *ääde*: Rõugen ja Vastseliinan lisäksi se esiintyy myös kielisaarekkeissa. Tämän ohella tulee esiin vanhempi *äide* ja myöhäinen lyhytvokaalinen *äde*; jälkimmäisestä on merkintä länsivõrun keskeisestä pitäjästä Urvastesta, tosin vain merkityksessä 'vanha nainen; isoäiti'. Heikki Ojansuu on Kraasnan alueelta merkinnyt takavokaalisen muodon *aadõ*. Leivun muodon *äid'ie* toisen tavun diftongi on nähtävästi sekundaari (latvian ääntämyksen mukaisesti *e > ie*).

Kartta 1. Sanan *äide* (*äidi, ääde*) 'äiti' levikki eteläviron murteissa (VMS II, 744).

Vanhoista muistiinpanoista käy ilmi, että ainakin osa kielenoppaista on käsittänyt *äiden* varsinaisena *äiti*-sanana ja sanan *imä* (etelävirossa *emä* > *imä*) vieraana sanana. Näin väittää eräs Rõugen kielenopas: *immä vanast olõ õs, imä ol'l ääde; latsõ' ütli' ääde ja suurõ' kah 'emä*-sanaa ei vanhastaan ollut, äiti oli *ääde*; lapset sanoivat *ääde* ja aikuiset samoin'. Toisaalta *imä*- ja *äidi*-sanojen rinnakkaista käyttöä osoittaa näiden esiintyminen vaihdellen erilaisissa yhteyksissä, vrt. Hargla *imä imä ol'l unuäidi ja ezä imä ol'l vanaimä* 'äidin äiti oli *unuäidi* (= enoäiti) ja isän äiti oli *vanaimä* (= vanhaemä)'.

Eit-sanana (gen. *eide*, *eede*, part. *eite* [eitte]) levikki merkityksessä 'vanha nainen' on viron murteissa varsin laaja ja käsittää pohjoisviron murteiden lisäksi eteläviron läntiset murteet, mm. Tarton murteen länsiryhmän. Hajanaisia tietoja on Võrumaan pohjoisosasta ja setustakin. Viron murteiden sanakirjan mukaan sanalla on viron murteissa neljä perusmerkitystä: (1) vanha nainen; emäntä; (2) vaimo; (3) äiti; (4) isoäiti (EMS I, 3, 636–637). 'Äidin' merkityksessä sanaa on käytetty etupäässä Länsi-Virossa – Jämajan, Muhun ja Kihnun perifeerisessä saarimurteessa ja muissa läntisissä pohjoisviron murteissa, ks. kartta 2.

Kartta 2. Sanan *eit* levikki 'äidin' merkityksessä viron murteissa.

Eteläisestä Põlvan pitäjänmurteesta on tallennettu *äit* (gen. *äidi*) 'vanha nainen', jota voi pitää pohjoisviron *eit*- ja eteläviron *äide*-sanojen sekaantumana.

Vanhassa kirjavirossa *eit* tarkoittaa ensisijaisesti juuri äitiä, esimerkiksi 1700-luvun alun pohjoisvirossa kuvaavasta Salomo Heinrich Vestringin sanakirjasta löytyvät *eit* 'Mutter', *eideke* 'Mütterchen' ja *Wanna Eit* 'Großmutter' (Vestring 1998, 24); samoin 1800-luvun virossa kuvaava Ferdinand Johann Wiedemannin sanakirja mainitsee *eit*-, *heit*-, *äide*-sanoille vastaavan perusmerkityk-

sen (Wiedemann 1973, 89). Sanan *eit* laajaa käyttöä heijastavat Wiedemannin esittämät yhdyssanat (ibid.): *äia-eit* 'Schwiegermutter', *ämma-eit* 'Hebamme', *kärädi-eit* 'Kartenschlägerin', *muru-eit* 'Erdmutter'.

Äiti on perinteisen käsityksen mukaan germaaninen lainasana, jonka levikki rajoittuu suomen murteisiin ja *eit*-muotoisena pohjoisviroon; sana esiintyy myös Karjalan kansanrunoudessa (SSA 3, 495). Pohjoisviron *eit*-sanana varaltoa erottaa suomen ja eteläviron sanoista ensimmäisen tavun diftongin suppeneminen *äi* > *ei* sekä seuraavan klusiilin sekundaarinen geminoituminen. Tämä saattaa johtua toisen tavun alkujaan pitkästä vokaalista (jos germaaninen alkumuoto oli **äitei*) tai affektiivisesta geminaatiosta. Antti Iivonen on esittänyt vaihtoehtoisen selityksen, jonka mukaan *äiti*-sana olisi lähtöisin lapsenkielen jokeltelumuodoista (Iivonen 1993, 42–43). Sanan ilmeneminen viiron murrealueella kahdessa erilaisessa perusmuodossa – pohjoisviron *eit* ja eteläviron *äide*, joista suomea lähempänä on eteläviron edustus – osoittaa joka tapauksessa sanan kuulumisen vanhaan itämerensuomalaiseen sanakerrostumaan.

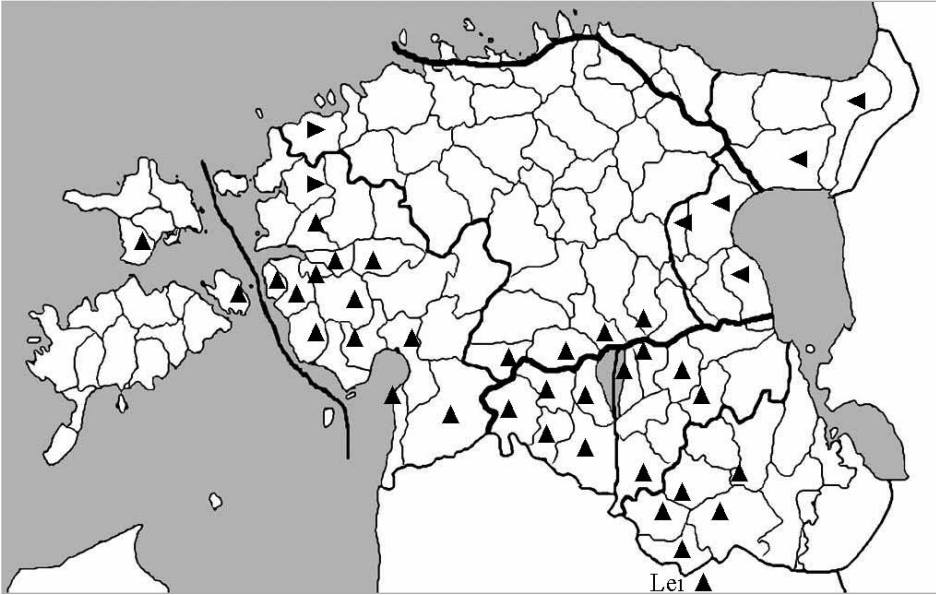
nänn, näin, nann, nenne jms. viiron murteissa

Äidin merkityksessä esiintyy *emä-* ja *äide-*, *eit*-sanueiden rinnalla viiron murteissa laajasti myös sanoja, joiden perusrakenne on **nV(i)nn(V)** – tässä V ilmaisee väljää tai puoliväljää illabiaalista vokaalia, esimerkiksi Lääne-Nigula *nann*, Muhu *nänn*, Karksi *näin*, Kodavere *nenne*. Samoin kuin *äiti*-sanueessa tämänkin muodon ensimmäisessä tavussa esiintyvät siis vaihtelevasti vokaalit *ä*, *e* ja *a*. Suomessakin Suomenlahden itärannikolla ja saarilla on tunnettu *nanna* 'äiti' (ks. ALFE 2, kartta 145.1; suomen *nanna* on oletettu lainaksi ruotsalaismurteista (ALFE 2, 230)), Hämeen kaakkoismurteissa *nenna* (ALFE 2, 230); on myös varhaisempia tietoja Keski-Pohjanmaalta sanasta *nännä* ja Torniolaaksosta sanasta *nänni* 'äiti' (SSA 3, 213). Vaikka vastaavien suomen ja viiron äitiä merkitsevien sanojen levikki on rajallisempi kuin sanalla *nänni* 'äidin rinta, rinnanpää, nisä', semanttinen yhteys on todennäköinen, ja näitä on yhdistetty hoivakieleen kuuluviin hellittelysanoihin (ks. SSA 3, 213). Tämän sanueen erivokaalisten sanojen levikki Viiron murteissa on varsin selväpiirteinen, ks. kartta 3.

Nann 'äiti' (gen. *nanne*) on tallennettu Luoteis-Virosta Rististä ja Lääne-Nigulasta, jotka sijaitsevat Viiron ruotsalaisasutuksen kontaktivyöhykkeellä. Paul Ariste on katsonut sanan lainaksi näistä viironruotsalaisista naapurimurteista (Ariste 1933, 81). Yksi merkintä on sanasta *nana* 'isoäiti' Tallinnan läheltä Jyrin pitäjältä; ilmeisesti tämäkin kuuluu samaan ruotsalaislainojen ryhmään.

Nenne 'äiti' (gen. *nenne*) on levinnyt suppealla alueella Itä- ja Koillis-Virossa. Tätä sanaa vastaa *nenne* vatjan hoivakielessä (VKS 4, 37).

Nänn, nänn ja *näin* äidin merkityksessä ovat käytössä laajasti Länsi-Virossa ja Etelä-Viron läntisissä ja keskimurteissa. Hiidenmaalla ja Muhussa sana esiintyy ilman liudennusta *nänn* (gen. *nänne*), länsi- ja eteläviron murteissa *nn* pyrkii liudentumaan, Mulgissa ilmenee epenteettinen liudennus: *näin* (gen. *nänni*).

Kartta 3. Sanojen *nann*, *nenn* ja *nänn* 'äiti' levikki viron murteissa (▶ *nann*; ◀ *nenn*; ▲ *nänn*).

Sporadisesti samoilla seuduilla on käytetty myös muotoa *nännä* ~ *nännä*. Sekä *nänn* että *nännä* ovat esiintyneet Leivun kielisaarekkeessakin, mikä osoittaa tämänkin *äiti*-sanojen ryhmän varsin suurta ikää. Sanojen perinteisestä käytöstä on muistiinpanoja eri puolilta läntistä ja eteläistä Viroa. Esimerkiksi Karusesta on tallennettu virke *enne vanast on oln nänned, vanal aal üiti ema nänn* 'muinoin olivat *nänned*, vanhastaan kutsuttiin äitiä *nänneksi*'. Viljandin pitäjässä on eräs kielenopas väittänyt, että *nänn* on siellä vanhin äitiä tarkoittava sana, *emä* uudempi ja *mamma* uusin. Vaikka *nänn* on alkujaan mitä ilmeisimmin lastenkielen sana, sekin kuuluu vanhempiin kielikerrostumiin.

Mistä itämerensuomen *äiti*-sanat kertovat?

Valtaosa itämerensuomalaisissa kielissä käytettävistä äidin nimityksistä on alkuaan affektiivisia lainoja naapurikielistä tai lapsenkielen sanoja, jotka ovat vakiintuneet hoivakieleen. Myös ikivanhat sanat kuten *emä* ovat lähtöisin todennäköisesti lapsenkielestä. Osa tällaisia sanoja vanhentuu ja poistuu arkikäytöstä, ja näin on esimerkiksi virossa käynyt nyt vain eteläviron kansanruneudessa säilyneelle sanalle *enn* (gen. *enne*), jota vastaa vatjan *enne* ja Saaresten (1924, 123) mukaan myös saamen *eadni* jms., tai sanat jäävät kieleen eri merkityksissä kuten *emä* suomessa tai *eit* virossa. Vanhimpia ovat vokaalialkuiset *äiti*-sanojen mallit, tämän jälkeen tulivat *n*-alkuiset reduplikaatiivit kuten *nännä* ja *nenne*, vielä uudempia ovat *m*-alkuiset reduplikaatiosanat kuten *memme* ja *mamma*; kaikille ryhmille löytyy vastineita germaanisista naapurikielistä. On

kuitenkin todettava, että itämerensuomalaisista kielistä löytyy yllättävän runsaasti yhteistä, alkuaan hoivakielistä sanastoa, joka heijastaa kielen tunnerik-kautta vuosituhansien takaa. Tämä sanasto on säilynyt itämerensuomalaisissa murteissa 1900-luvulle asti; se on suureksi osaksi käytössä nykyäänkin ja yhdis-tää eri kieliä ja näiden puhujia.

Lähteet

- ALFE 2 = *Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto 2.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki 2007.
- ARISTE, PAUL 1933: *Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles.* Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis 29: 3. Universitas Dorpatensis, Tartu.
- EMS 2 = *Eesti murrete sõnaraamat.* I köide, 3. vihik. Eesti Keele Instituut, Tallinn 1995.
- HÄKKINEN, KAISA 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja.* WSOY, Helsinki.
- IIVONEN, ANTTI 1993: Paradigmaattisia ja syntagmaattisia näkökohtia lapsen foneettis-fonologisessa kehityksessä. – Iivonen, Antti – Lieko, Anneli – Korpilahti, Pirjo (toim.): *Lapsen kielen normaali ja poikkeava kehitys*, 34–77. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura Toimituksia 583. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SAARESTE, ALBERT 1924: *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes.* Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI 1. Universitas Dorpatensis, Tartu.
- SSA 3 = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja.* 3 R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2000.
- VESTRING, SALOMO HEINRICH 1998: *Lexicon Esthonio Germanicum.* Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu.
- WIEDEMANN, FERDINAND JOHANN 1973: *Eesti-saksa sõnaraamat.* Neljas, muutamata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Valgus, Tallinn.
- VKS 4 = *Vadja keele sõnaraamat 4.* Eesti Keele Instituut, Tallinn 2000.
- VMS II = *Väike murdesõnastik II.* Keele ja Kirjanduse Instituut. Valgus, Tallinn 1989.

Karl Pajusalu
Tarton yliopisto
karl.pajusalu[at]ut.ee